

DOKTORI ÉRTEKEZÉS TÉZISEI

Szabó Etelka

**A nyelvi képek osztályozása és elméleti megközelítése
a XVI. századi francia ramista retorikákban**

DE Bölcsészettudományi Kar
2008

1. Az értekezés tárgya, a vizsgált szövegtörzs bemutatása

1. 1. Az értekezés tárgya

1. 1. Értekezésem tárgya a nyelvi képek taxonómiája és elméleti megközelítése a XVI. századi franciaországi grammatikus, Pierre de la Ramée és munkatársainak: Omer Talonnak és Antoine Fouquelinnek francia és latin nyelven megjelent retorikai-poétikai munkáiban. A retorika egyik megújítójának tekintett Ramée 1545-től vezette a Collège de Presles retorikai munkacsoportját, melynek tagjai tanítványai, a már említett Fouquelin és Talon voltak. A csoport a XVI. század közepe táján publikálta nagy jelentőségű grammatikai-retorikai kiadványait. A három grammatikus szervezett együttműködése 1562-ben, Talon halálával és Ramée konverziójával szűnt meg; a dolgozatban szereplő alkotások mindegyike ebben az 1545-től 1562-ig terjedő periódusban keletkezett. Mint a XVI. századi francia retorika kiváló ismerője, K. MEERHOFF is hangsúlyozza (1986: 175-316),¹Ramée koncepcióját két munkatársával közösen alakította ki. Ennek az összehangolt munkának az eredménye a ramista retorikák viszonylag egységes trópusrendszere és definíciói.

1. 2. Forrásszövegek

1. 2. 1. Ramée azon túl, hogy a retorika tudományát mindössze az *elocutióra* és a *pronuntiatióra* redukálta, Cicero és Quintilianus munkássága nyomán a retorika rendszerének racionalizálására törekedett. Ezt az elgondolást igyekezett megvalósítani két munkatársa és tanítványa közreműködésével, és ez az elv hatja át az általa kialakított retorikai rendszert. A cicerói retorikáról tartott előadásainak szövege, melyet 1557-ben *Ciceronianus* címmel publikált, dolgozatomban elsősorban hivatkozásként szerepel. Részletesen foglalkozom viszont a *Quaestiones Brutinae in Oratorem Ciceronis* című oktatási anyagként kiadott retorikával (1547), valamint hivatkozom a Quintilianus által inspirált *Rhetoricae distinctiones in Quintilianum* (1549) címmel megjelent írására.

1. 2. 2. Az említett munkák mellett a Ramée-tanítvány Omer Talon két retorikáját is vizsgálom, illetve a megfelelő helyen hivatkozom *Institutiones oratoriae* címen megjelent Quintilianus-kommentárjaira (1545). Az első megjelentetett Talon-retorika 1549-ben látott napvilágot, és a csoport mecénásának, Charles de Guise bíborosnak ajánlották. A XVIII. századig összesen 150 kiadást ért meg. E mű francia nyelvű adaptációjának tekinthető a csoport kiadványaként megjelent első eredeti francia nyelvű retorikai kézikönyv, Antoine Fouquelin *La Rhétorique française à très illustre Princesse Marie Reine d'Écosse* című munkája (1555). Talon retorikája ihlette az első francia nyelvű poétikai kézikönyvet, Thomas Sébillet *L'Art poétique françois* című művét is. A második, már posztumusz Talon-retorika a Szent Bertalan-éjt, azaz Ramée halálát követően 1572-ben jelent meg *Rhetorica e Petri Rami regii professoris praelectionibus observata* címmel. Mint terjedelmes címe is mutatja, ebben a kötetben a szerző mestere retorikai előadásait rendszerezte és foglalta össze. A felsorolt művek mellett másodlagos forrásként szolgáltak Ramée követői: Freige és Cassmann retorikai tárgyú írásai, melyekre az iróniáról szóló fejezetben hivatkozom.

2. Kutatástörténeti előzmények

Pierre de la Ramée és tanítványainak munkássága rendkívüli hatást gyakorolt a XVI. századi retorikai gondolkodásra, nyomtatásban megjelent műveiket, előadásait a század második felétől kezdve többször is kivonatolják, kommentálják (J. Bilstenius 1591, R.

---

¹ M. MAGNIEN kiemelése, 1999: 373

Snellius 1596, Ch. Butler 1597, O. Cassmann 1606, J. Freigius 1576, A. Libavius 1608). A modern Ramée-filológia (Ong 1958, Lohr 1974, Meerhoff 1986, Knox 1989, Goyet 1990, Magnien 1994) elsősorban a retorika tárgyának sajátos értelmezését, a retorika és a logika/dialektika viszonyának magyarázatát állítja a vizsgálatok középpontjába. A ramista retorika XX. századi kutatói közül Walter Ong munkája a máig legrészletesebb és legbővebb ismertetése a latinul író Ramée és Talon műveinek.² Ugyancsak Walter Ong nevéhez fűződik e két szerző munkásságának, fennmaradt írásainak legteljesebb, kritikai apparátussal kibővített kiadása is.³ A ramista retorika recepciójához, hatástörténetéhez szolgált értékes adatokat J. S. Freedman nagy jelentőségű munkája.⁴

3. Az értekezés célja

3. 1. A trópusok és nem-trópusok megkülönböztetése, taxonómiája, lehetséges definíciói évezredek óta problémát jelentenek a nyelvtudomány számára. A problémafelvetés a XVI. századi franciaországi retorikai-poétikai munkákban is központi helyet foglal el. Bár Ramée retorikai munkásságát leginkább a retorika tárgyának és részeinek átértelmezése miatt tanulmányozták, nem hagyható figyelmen kívül sajátos alakzat- és trópuselmélete, amely egyfajta szintézise a két legnagyobb retorikai tekintély, Cicero és Quintilianus munkásságának. Mivel a Ramée-féle retorika a két legszélesebb körben olvasott római retorikus elméletein nyugszik, és kiegészül a kortársak, elsősorban az elsődleges forrásnak tekinthető melanchthoni retorika eredményeivel, a retorikatörténet egyik fontos állomásának számít, amely a szintézisalkotás mellett egyéni vonásokat is mutat. Mindez megmutatkozik az *elocutio* részeinek tekintett trópusok elméleti megközelítésében is.

Célszerűnek tartottam ezért vizsgálni:

- **azt az elméleti felépítményt, amelyen az adott korszakban tárgyalt retorikai-poétikai munkák ismeretanyaga nyugszik,**
- **a trópus *versus* nem-trópus dichotómia hagyományozott értelmezését,**
- **a retorizált nyelvi jelenségek, ezeken belül is a trópusok definíciójának kísérleteit, illetve lehetséges osztályozásukat,**
- **létrejöttük okait az adott kor nyelvészeti – kommunikációelméleti ismereteinek tükrében.**

A trópusok vizsgálata számos egyéb kérdésfeltevést is indukál, amelyekre tudománytörténeti megközelítésben igyekszem választ adni:

- Az adott nyelvi kép a tárgyalt szerzők által kidolgozott rendszerben hol helyezkedik el, és alakzatként vagy trópusként épül-e be? A vizsgált jelenség csak kizárólag trópus, vagy nem egyértelmű a besorolása? Beszélhetünk-e tipizálhatatlan, osztályozhatatlan jelenségekről?
- Milyen terminus technicusszal nevezik meg az adott retorikai jelenséget? A hagyományos névhasználattól való eltérés vajon jobban kifejezi-e az adott nyelvi kép lényegét?
- Mik az adott trópus főbb jellegzetességei, mi az a *differentia specifica*, amely alapján a vele rokonítható nyelvi kép-típustól elkülönül?

---

² Ong, W. (1958): *Ramus. Method and the Decay of Dialogue: From the Art of Discourse to the Art of Reason*. Cambridge, Mass.

³ *Ramus and Talon Inventory: A Short-Title Inventory of the Published Works of Pierre Ramus and of Omer Talon*. Ed. W. Ong Cambridge, Mass. 1958

⁴ *The Diffusion of the Writings of Petrus Ramus in Central Europe c. 1570-1630*. *Renaissance Quarterly* 6 (1993)

- Az adott korszak nyelvi-kommunikációs ismereteinek fényében a szerzők szolgálnak-e valamiféle magyarázattal az adott trópus keletkezéséről? Milyen okok járulhatnak hozzá a létrejöttükhöz?
- Egyes trópusoknak tulajdonítható-e kitüntetett szerep? Léteznek-e alá- vagy fölérendelt trópusok?
- Alakíthatók-e ki alkategóriák a hagyományos felosztáson belül, azaz egyes trópusoknak milyen típusait különítik el? Milyen kritériumrendszer alapján jöhet létre egy esetleges kategorizáció? Indokolt-e ez az elkülönítés a modern nyelvtudomány álláspontja szerint?
- Milyen hatásmechanizmusa van egyes trópusoknak? Szükségszerűen csak díszítmények, vagy ennél lényegesen többek?
- Jellemző-e előfordulásuk egyes szövegtípusokban? Van-e határ az egyes trópusok művészi igényű vagy nem művészi alkalmazásában?
- Melyek az adott trópushoz leginkább hasonló retorikai jelenségek, és miben térnek el egymástól? Problematikus-e a szétválasztásuk, és nem lenne-e célszerűbb az együttes tárgyalásuk?
- Kiegészítésre szorul-e a felvázolt rendszer, és amennyiben igen, akkor milyen módon?

3. 2. Mindeme vizsgálatok mellett, melyek dolgozatom elsődleges tárgyát képezik, szükségszerűnek bizonyul annak a példaanyagnak az elemzése is, amelyekkel a szerzők az adott nyelvi kép elméletét illusztrálták. Leginkább ugyanis a példák elemzése fedi fel a definíciókísérletek esetleges hiányosságait vagy ellentmondásait, illetve a szerzők példaválasztásából olykor pontosabb képet lehet kapni egy-egy trópus létrejöttének folyamatáról, a megértésükhöz szükséges interpretációs stratégiáról. Ugyancsak a példák tárják fel azt, hogy milyen jelei vannak egy-egy fogalom olykor máig is fennálló tisztázatlanságának.

4. Az értekezés metodikája

Az értekezés tárgyát képező definíciós és klasszifikációs kísérletek áttekintéséhez elsődlegesen meg kell határozni azt az elméleti-nyelvfilozófiai tudáskeretet, amelyben célszerű az elemzést elvégezni. Ennek a tudáskeretnek megragadásához, lehetséges rekonstrukciójához mindenekelőtt számba kell venni azokat a műveket, amelyek ismeretében az általam tanulmányozott XVI. századi francia retorikusok kialakították a maguk trópuselméleteit. Ezt a tudáskeretet, tekintettel a klasszikus retorikai irodalom rendkívüli gazdagságára, a teljesség igénye nélkül, pusztán a leginkább meghatározó klasszikus görög és római szerzők elméleteinek ismertetésével kívánom bemutatni. Az elméleti horizont vizsgálatához az értekezés tárgyát képező művek bőséges hivatkozás-apparátusa nyújthat támpontot. E tudáskeret megragadása és felvázolása elengedhetetlen a tárgyalt művek értelmezéséhez és befogadásához, ugyanis a reneszánsz retorikák egységes jellemzője, hogy az elképzelések eredetiségét csak a klasszikusok *imitatióján* belül lehet megragadni.

Az egyes nyelvi kép-típusok tárgyalhatók tematikus vagy kronológiai szempontok alapján. A kronológiai sorrend kétségkívül alkalmas lehet arra, hogy feltárja a retorikai hagyomány folytonosságát, viszont a tematikus megközelítés pontosabban felfedi, hogy milyen hasonlóságok, eltérések és ellentmondások rejlenek az egyes alkotók munkáiban, milyen aspektusból vizsgálják az adott nyelvi képet, mint jelenséget. A tematikus tárgyalási mód mindezek mellett a rendszer képlékenységét, nyitottságát is szemléltetheti. Ezen ok miatt döntöttem a tematikus bemutatás mellett. A tematikus tárgyalás sorrendjét annak függvényében alakítottam ki, hogy a ramisták jellemzése szerint mely nyelvi képtípusok rokoníthatók egymással és milyen gyakorisággal fordulnak elő a mindennapi beszédben, illetve a művészi szövegekben.

Az egyes képek elméletének tárgyalását mindig annak a hagyományanyagnak a felvázolásával kezdem, amely meghatározó módon jelen van a ramista retorikákban. A fejezetek élén álló tudománytörténeti összefoglalók nem tárgyalják a definíciókkal összefüggésbe hozható társadalmi, kulturális, ideológiai stb., viszonyokat, hanem kizárólag önmagukban véve vizsgálják az egyes meghatározásokat.

A tudománytörténeti összefoglalások elsődlegesen a klasszikus görög és római hagyományra koncentrálnak. Ennek a korszaknak azonban olyan gazdag a retorikai szakirodalma, hogy e dolgozat keretein belül lehetetlen a teljesség igényével áttekinteni. Mivel az antik szerzők is sűrűn hivatkoznak egymás műveire, vagy éppen egymással polemizálva alakítják ki saját definícióikat, így csak a legfontosabb retorikák trópus-definícióinak ismertetésére kívánok szorítkozni. Legfontosabbaknak pedig – a dolgozat szempontjából – azokat a műveket tekintem, amelyekről bizonyítható, hogy hatottak a ramista retorikák trópuselméleteire. Elsősorban tehát a szerzők iskolai olvasmányaira: Ciceróra, Quintilianusra, Platónra, Arisztotelészre, Szent Ágostonra, Sevillai Isidorusra vagy a főként grammatikusként idézett Aelius Donatusra hivatkozom, valamint indokolt esetekben szükségesnek véltem Tryphónnak, Pseudo-Longinosnak vagy a *Rhetorica ad Herennium* szerzőjének definícióit is bemutatni. E tudománytörténeti összefoglalások segítséget nyújtanak a lakonikus meghatározások értelmezéséhez, megvilágítják a szerzők által használt, de nem előzetesen nem minden esetben definiált fogalmakat.

A középkori és a korai reneszánsz retorikák sokkal inkább a folyamatosságot, az antik hagyományokhoz való ragaszkodást hangsúlyozták, mint a már megszilárdult rendszer esetleges felülvizsgálatának és átalakításának szükségességét. Éppen ezért a középkori szerzők csak azon esetekben szerepelhetnek a történeti jellegű összefoglalókban, amennyiben a klasszikus és a kései antikvitas retorikáihoz képest újabb eredményekre jutottak, és hatásuk kimutatható a ramista retorikákban is.

Az érett reneszánsz korszakában, azaz a XVI. században a szerzők azonban már merik kritikával illetni és szükséges esetben átformálni az évszázadok alatt kialakított kategóriákat és törvényszerűségeket. A reneszánsz és a humanizmus jelmondata, a *ritorno alle fonti*, már nem jelentheti kizárólag az ókori szerzők pusztá imitációját, hanem az elődök eredményeinek felhasználásával lehetőséget nyújt az önálló elméletek kidolgozására.⁵ A nyelvtudomány művelője ilyenformán nem köteles ragaszkodni Arisztotelész vagy Quintilianus retorikai rendszeréhez, ha vizsgálódásai más eredményre vezetnek. A XVI. századi retorikusokat már foglalkoztatta a kérdés, hogy szükséges-e megtartani a klasszikus *figura* versus *tropus* felosztást, vagy ha nem, akkor milyen rendezői elv szerint rendszerezhetőek a retorizált nyelvi jelenségek? Kutatják továbbá azt is, hogy a retorika alakzatai mennyire nyelvspecifikusak, azaz beszélhetünk-e nyelvi univerzálékról a retorika esetében. E kérdések összetettsége miatt a klasszikus antikvitas tárgyalása mellett szerepet kapnak azok a kortárs szerzők, akiknek elképzelései vagy beépülnek Ramée és társai retorikai rendszerébe (Melanchthon, Latomus),⁶ vagy pedig azokhoz képest olykor merőben eltérő álláspontot képviselnek (Scaliger, Sherry, Puttenham, Dresser). Ez utóbbiak abban az esetben szerepelhetnek, ha az általuk kínált megoldás közelebb van a modern nyelvtudomány álláspontjához, vagy pedig egy megoldatlan problémát egy teljesen újszerű aspektusból

---

⁵ Az imitáció fogalma körül élénk polémia bontakozott ki egész Európában. Egyes gondolkodók szerint az igazi imitáció egyet jelent az antik szövegek vernakuláris nyelvre való fordításával. A francia retorikaszerzők közül Peletier du Mans ennek e nézetnek az egyik legnagyobb hatású képviselője, szerinte az imitáció fogalma nem jelenthet mást, mint pontosan ugyanolyan szövegeket létrehozni, mint amilyeneket már korábban valaki megalkotott. Ez a korábbi és az újonnan alkotott szöveg közötti hasonlóság nemcsak az inventióban, hanem a szövegalkotás többi fázisában (különösen a *dispositió*ban és az *elocutió*ban) is megragadható (PELETIER DU MANS 1555/1990: 243).

⁶ A ramistákra rendkívül nagy hatást gyakorló Johannes STURM műveire dolgozatomban elsődleges forrásként nem hivatkozom, mert elsősorban nem a trópuselméleten érezhető az ihletésük.

próbálnak megvilágítani. Ezért kap több esetben is kitüntető figyelmet az angol George PUTTENHAM, akinek rendszerezése rámutat a trópusok és az alakzatok rokon vonásaira. A merev trópus – figura felosztást alapul véve ugyanis előfordulhat, hogy feltűnően hasonló jelenségtípusok kerülnek távol egymástól, mint történik ez a hasonlat és a metafora esetében.⁷ Ugyanakkor Quintilianus nyomán pusztán a hatókör sugarát véve a csoportosítás alapjául, előfordul, hogy egymással kevés hasonlóságot mutató nyelvi képletek kerülnek egy közös osztályba, mint történik ez a trópusoknál vagy a gondolatalakzatoknál.

A tárgyalt szerzők megállapításait csak abban az esetben illettém kritikával, amennyiben az adott kijelentés ellentmondásba került az idézett szakirodalommal és forrásszövegekkel, vagy az adott szerző saját definíciójával. Az ókori és reneszánsz szerzőkön mai nyelvészeti tudásunk természetesen nem kérhető számon. Ezért a forrásszöveggént idézett antik és reneszánsz szakirodalmi álláspontokat csak leíró jelleggel mutatom be, kiemelve azokat a kijelentéseiket, amelyeknek a modern nyelvtudomány is jelentőséget tulajdonít. A kortárs szerzők eredményeit bemutató és összegző bekezdések ugyanakkor kitérnek azokra a kijelentésekre is, amelyek a ramista retorikákkal ellentétes következtetésekre jutnak. Ez utóbbi azokban az esetekben lényeges, amikor bizonyíthatóan azonos forrásanyag felhasználásával eltérő módon definiálnak egy-egy jelenséget. A reneszánsz nagy retorikusainak vélekedéseit bemutató szövegegységek egyúttal alkalmat adnak a ramista trópuselmélet implicit értékelésére, annak felmérésére, hogy Ramée elképzelései mennyiben haladták meg a kortársakéit vagy éppen mennyivel maradtak el mögöttük.

A rendelkezésre álló hatalmas antik és reneszánsz anyagból kitűnik, hogy a retorikai jelenségek elnevezései és rendszerei már az ókori görög és latin retorikákban kialakultak, de az általuk kínált fogalommagyarázatok nem minden esetben tekinthetők definíciónak, mert az ókori retorikusok általában nem adnak több szempontú meghatározást. Ezért célszerűnek tartottam a meghatározások mellett a hagyományozott példaanyag vizsgálatát is, mert ezekből kiindulva induktív módszerrel feltárhatók ez egyes jelenségek jellegzetességei. A példákból csak annyit emeltem ki, amennyit elegendőnek tartottam az adott probléma érzékeltetésére. Figyelemreméltó, hogy a reneszánsz *imitatio* szellemében a XVI. század latinul író retorikusai nagyrészt a quintilianusi példaanyagot emelik át saját rendszerükbe, és ezek a példák fordulnak elő fordításban vagy parafrázisban a nemzeti nyelven író szerzőknél is. Mivel az egyes szerzők fogalomértelmezései már eltéréseket mutatnak a quintilianusi elméletekhez képest, a példák elemzése mutathat rá egyes jelenségek fogalmi tisztázatlanságára, a meghatározások és a gyűjtött nyelvi anyag közötti esetleges ellentmondásokra, a rendszer szükséges korrekciójára.

Az egyes trópusok tematikus tárgyalásának sorrendjét a kérdésfeltevésekből kirajzolódó kritériumoknak megfelelően törekedtem kialakítani, de semmi esetre sem kívántam mechanikusan követni a felvázolt szempontokat. Így előfordulhat, hogy bizonyos nyelvi képeknél egyes szempontok tárgyalásától el kell tekintenem, mert vagy nem releváns jellemzője az adott jelenségnek, vagy mert a hagyományozott anyag nem ad lehetőséget az adott kritérium részletes bemutatására. Mivel dolgozatom tárgyát egy adott retorikai iskola trópuselméletei képezik, az általuk kínált példaanyagon kell megközelítenem, és lehetőleg megválaszolni a felvetett kérdéseket. Így például egy-egy nyelvi kép pragmatikai, kommunikációelméleti aspektusaira csak abban az esetben tértem ki, ha lényeges megkülönböztető jegyek, és már a tárgyalt szerzők is említést tesznek róla természetesen az adott kor ismereteinek megfelelően a nyelvtudomány akkori eszköztárával. Ennek legjellegzetesebb példája az ironia vagy a katakrézis korabeli tudományos leírása, amely egyúttal lehetőséget nyújt annak szemléltetésére is, hogy a reneszánsz és az antikvitás szerzői

---

⁷ Tamba-Mecz 1981: 25

milyen pragmatikai jellegű megfigyeléseket végeztek már azelőtt, mielőtt a pragmatika önálló tudományággá vált volna.

A reneszánsz korában vizsgálat tárgyát képezte az is, hogy az alakzatok és trópusok az egyes nemzeti irodalmakban is univerzális jelenségeknek tekinthetők-e. Ezért a kritériumok között adott esetben helyet kap az adott formáció univerzális jellegének vizsgálata. A XVI. században jelennek meg először nemzeti nyelvű retorikai munkák, elsőként Bernardino Tomitano olasz nyelvű retorikája 1545-ben. Franciaországban Ramée tanítványa, Antoine FOUQUELIN ír először francia nyelvű retorikát Stuart Máriának, a későbbi II. Ferenc feleségének ajánlva, ezt követi Pierre de COURCELLES munkája 1557-ben, amely tulajdonképpen a *Rhetorica ad Herennium* fordítása és kivonata a jouarre-i női kolostor növendékei számára, és ilyen minőségében nem tekinthető önálló alkotásnak, éppen ezért dolgozatomban nem tárgyalom.⁸ A klasszikus nyelveken kidolgozott elméletek átültetése pedig azzal szembesíti a retorikaszerzőket, hogy a francia és a latin, illetve az ógörög nyelv strukturális eltéréseiből fakadóan a klasszikus nyelveken kidolgozott alakzat- és trópusrendszer nem konvertálható át egyértelműen a nemzeti nyelvekre. A kortárs szerzők vélekedése szerint bizonyos formációk, mint például a metonímiával rokon hypallagé vagy enallagé francia nyelvben történő konverziója csak rendkívül korlátozott mértékben valósítható meg, vagy konverziója besorolási problémákhoz vezet, mivel a francia a latinnál lényegesen szegényebb morfológiai rendszerű, és szórendje szigorúan kötött.

Már az antik szerzők is érzékeltetik, hogy a trópusok listája semmiképpen sem minősülhet homogénnek, ugyanakkor esztétikai hatásuk igen jelentős, a kifejezés erejét nagymértékben fokozzák. Az esztétikum forrása pedig a trópusok esetében az ontológiai nem-azonosság és a szemantikai nem-azonosság közötti feszültség.⁹ Ezért szükségesnek véltem bemutatni a trópusok között feltételezett hierarchiát, hogy a két, a legtöbb esetben fölérendeltnek minősített trópus, a metafora és a metonímia művelete és azok halmozása milyen formációkat eredményez, és az így létrejött nyelvi képek, például a metalepszis vagy az allegória jellemzései milyen elméleti, taxonómiai problémákhoz vezetnek.

A nyelvi képek – mint minden nyelvi jelenség – elméleti művelettel keletkeznek, és egyben elméleti műveletek eredményei. Ez a felfogás, ha a mai nyelvtudomány fényében naiv megfogalmazásban is, de egyaránt jelen van mind a klasszikus retorikai hagyományban, mind a klasszikus antikvitás nyelvtudományán nyugvó reneszánsz retorikai-poétikai műveltségben. Érdemes tehát azt is vizsgálni, hogy az egyes nyelvi képek milyen mentális művelet révén jönnek létre, milyen nyelvi formációnak feleltethetők meg, és mindezt hogyan képesek a szerzők a korabeli tudományos eszköztárral közvetíteni.

Egyes trópusok esetében fel kell tárni pragmatikai dimenziójukat, kötöttségüket is: különösen az irónia esetében nem lehet eltekinteni a beszédhelyzet, a kontextus vagy akár az intonáció szerepétől, mint ahogy azt már az ókori szerzők is felismerték. Ezek a faktorok teszik ugyanis lehetővé a trópus azonosítását azokban az esetekben, amikor nem a grammatizált nyelvi forma teszi retorizálttá a megnyilatkozást. Ugyancsak kitértem a tárgyalt trópusok hatásmechanizmusának vizsgálatára, arra, hogyan működik az adott formáció a kommunikációban, és hogyan válhat akár meghatározó szövegszervező erővé, mint ezt a már említett allegória és altípusa, az enigma, vagy az irónia is példázza.

A pragmatika, a retorika „közeli rokona”, a nyelvtudomány legújabb ága, egyúttal kontinuumot alkot a szemantikával és a logikával is. Tárgyát azon jelenségek képezik, amelyekre a hagyományos nyelvtudományok nem tudnak kielégítő magyarázatot adni, és a

---

⁸ A korabeli gyakorlatban a retorika, a poétika és a grammatika között nem húzódik éles határvonal, ezért az „első francia nyelvű retorika” megnevezéssel illelhetjük Guillaume DOLET 1534-től publikált kilencrészes *Orateur François* című, a nyelvtudomány valamennyi akkoriban művelt területével foglalkozó munkáját, vagy Thomas SÉBILLET *Art poétique françoys* címen megjelent írását.

⁹ Szabó-Szőrényi 1997: 132 és Croft – Cruse 2004: 193

jelentésnek azon aspektusait kutatja, amelyek kívül esnek a szemantikai vizsgálódásokon is.¹⁰ A pragmatikai vizsgálódásokba azonban beletartoznak a retorikában alakzatokként vagy trópusokként osztályozott nyelvi képletek is. Míg a retorika e nyelvi képletek létrejöttének mechanizmusát, funkcióját és hatását kutatja, addig a pragmatika feltárja, milyen kapcsolat áll fenn a megnyilatkozás és a kontextus között, amely felfedheti, hogy valóban retorizált szöveggel állunk-e szemben. Bizonyos trópusoknál, mint például a már említett irónia esetében a figurális tartalom a kontextus vizsgálata során, a beszédszituáció elemzésével érhető tetten.

Bár a pragmatika számos ponton interferál a logikával is, mégsem vizsgálja a kifejezések igazságértékét, sokkal inkább azokat az okokat tárja fel, amelyek miatt egy-egy megnyilatkozás egy bizonyos grammatizált formában, vagy a nyelv szerkezetében kódoltan létrejött. Nemcsak az alakzatok, hanem a trópusok esetében érdemes vizsgálni az adott formáció létrejöttének okait, hogy milyen motivációk hatására választja a beszélő egyik vagy másik nyelvi képet mondanivalója hatásosabb közvetítésére.

Annak ellenére, hogy önálló tudományként a pragmatika csak rövid ideje létezik, alapelvei, alapfogalmai, vizsgálati tárgyai, ha olykor naiv megközelítésben is, már az ókori retorikusoknál is megjelennek, már csak ezért is indokolt a reneszánsz francia trópuselméletek pragmatikai jellegű felülvizsgálata. A retorika, mint a beszéd tudománya és művészete (*l'art de parler*) és a pragmatika kiegészítik és kölcsönösen feltételezik egymást, ezért a korabeli pragmatikai jellegű észrevételeket célszerűnek látom felhasználni a retorikai elemzésekhez.

Az ókori és reneszánsz retorikusok, ahogy a döntően szépirodalmi példaanyagból kitűnik, a trópusoknak egyes szövegtípusok szerinti gyakoriságáról is szolgáltatnak – gyakran naiv megközelítésen nyugvó – információt. A nem szépirodalmi megnyilatkozások vizsgálatára azonban nem térnek ki részletesen, csupán érintőlegesen, egy-egy megállapítás erejéig. Az általam vizsgált retorikák példaanyagban előforduló szövegek típusa attól függ, hogy az adott retorika milyen célcsoportnak készült. Így az iskolai oktatásban használt retorikákban helyet kapnak az ókori perbeszéddek, politikai szónoklatok szemelvényei is, kiegészítve bibliai idézetekkel és vallásos szövegekkel, ugyanakkor a főleg női közönségnek szánt retorikák (Fouquelin, Puttenham) kizárólag nemzeti nyelvű szépirodalmi példákkal szemléltetik a retorikai jelenségeket, esetleg kiegészítve az *Aeneis*ből vagy a *Bukolikák*ból vett szemelvényekkel.

Az egyes nyelvi képek tárgyalását minden esetben egy olyan szövegegységgel zártam le, amelyben az adott trópus fogalmi tisztázottságát vagy éppen tisztázatlanságát foglalom össze. A leíró jellegű vizsgálat két szempontja: az elméleti és a példák elemzéséből adódó tapasztalati tények összevetése minden esetben arra enged következtetni, hogy a besorolások alapja nem minden esetben a kritériumoknak való tökéletes megfelelés – noha feltételeznünk kell prototipikus formációkat – hanem léteznek nem prototipikus nyelvi képletek is. Az atipikus jelenségek rendszerbe való beillesztése mindenkor a rendszeralkotó nyelvi-retorikai kompetenciájának függvénye, amely potenciálisan eltérő rendszereket eredményez. Egyes jelenségek pedig, mint azt az allegória és az irónia példája is igazolja, nem csak nyelvi struktúrában értelmezhető fogalmak,¹¹ éppen ezért kizárólag a retorika eszközeivel tipizálhatatlanok. Valamennyi fejezetet ezért olyan kitekintéssel kívántam lezárni, amely felfedi a trópusok rendszerének képlékenységet, és érzékelteti a problémafelvetés aktualitását.

A retorikai jelenségek rendszerének nyitottsága és képlékenysége miatt a dolgozatban tárgyalt nyelvi kép-típusok nem szükségszerűen trópusként épültek be egyes szerzők retorikáiba. Mivel az, hogy mi minősülhet trópusnak és mi nem-trópusnak, kizárólag a rendszeralkotó nyelvi-nyelvészeti kompetenciájától, valamint az adott rendszerképző

---

¹⁰ Levinson 1983: 12

¹¹ De Man 1996: 56

stratégiától függ, egyes trópusok besorolása komoly szakmai vitákra, polémiákra adhat alkalmat. Problematikusnak számított elsősorban az allegória és az irónia elhelyezése a rendszerben, annak meghatározása, hogy gondolatalakzatot képeznek-e, vagy inkább trópusnak minősülnek. Hasonlóképpen nem alakult ki egységes álláspont a metafora és a metonímia tipológiájának kérdésében sem. Ezek a polémiák egyúttal rávilágítanak arra, hogy a nyelvtudomány kognitív fordulata előtti időkben milyen szinten sikerült magyarázatot adni egyes trópusok létrejöttére, szerepére, hatására és értelmezési stratégiájára.

A dolgozatban szereplő trópusok a retorikatörténetben nem kizárólag csak trópusként jelennek meg. Írásomban ennek a nyilvánvaló ténynek a tiszteletben tartása mellett azonban csak azokat a jelenségeket tárgyalom, amelyeket Ramée és követői trópusnak tekintettek és rendszerükbe felvettek, vagy amelyeket az elemzett példaanyag alapján fel kellett volna venniük. Ezeket a retorikai jelenségeket trópusként tárgyalom, esetleges alakzatjellegükre csak abban az esetben térek ki, amelyben maguk a szerzők is felvetik a többféle besorolás lehetőségét.

5. A kutatás eredményei: a trópus, mint kategória meghatározása a ramista felfogásban

1. A retorika a reneszánsz korában mindenekelőtt normatív volt, és ezt a szerepét csakis nyelvészeti szempontból haladta meg. A reneszánsz egyik fő alapelve: az imitáció határozta meg a ramista retorikák szemléletét. Az *imitatio* során az egyes szerzők saját teljesítményét arról lehet felismerni és értékelni, ha kifejezetten az elődök műveihez mérik.
2. Ramée az *ornatus* három eszközét különíti el: a szokványostól eltérően használt, átvitt értelmű illetve újonnan alkotott szavakat és szófüzéseket különböztet meg.¹²A háromféle eszközre könnyű ráismerni: a szerző valójában az alakzatként, trópusként és neologizmusként ismert formációkat írja le. Az *ornatus*nak a retorikai vizsgálódások szempontjából elsősorban releváns két csoportját, az alakzatokat és a trópusokat **egyszerre díszítményként és funkcióként** (*modus mutationis*) ragadja meg.¹³
3. Ramée a trópusokat úgy határozza meg, mint retorikai jelenségeket, amelyek esetében az eredeti (saját) jelentés (*significatio*) helyére egy másik, alkalmi jelentés kerül. A trópusokat Talon legkorábbi retorikája is **jelentésváltozással létrejövő nyelvi jelenségeknek** nevezi.¹⁴ Fouquelin sem változtat ezen a definíción.¹⁵
4. A trópusok, bár az *ornatus* részei, nem csak a *delectare* funkciót, az ékesítést szolgálják. Quintilianus nyomán¹⁶ a szerző elismeri, hogy a

¹² Ramée: *De imitatione* (1618/2000: 135)

¹³ Ramée 1547/49: 95

¹⁴ Tropus est elocutio, qua propria significatio in aliam mutatur, a verbo τρέπω, id est muto. (Talon 1549: 6)

¹⁵ Trope est une élocution, par laquelle la propre et naturelle signification du mot est changée en une autre: ce que déclare ce mot Trope qui signifie en français mutation (Fouquelin 1555/1990: 323).

¹⁶ A trópusok szemantikai funkciójáról lásd: *Insitutio Oratoria* VIII, 6, 6: A nem költői nyelvhasználatról: VIII, 6, 19-21; valamint VIII, 3, 86

trópusok szükségszerű elemei a nyelvnek, a nyelvhasználat során a beszélők mindig használnak trópusokat.¹⁷A trópusokkal a definíció értelmében akkor is élnek a nyelvhasználók, amikor valamilyen ismeretlen dologról kívánnak beszélni, és egy már ismert jelenségen keresztül próbálják az ismeretlent megmagyarázni. Talon tehát kiemeli a trópusok (különösen a metafora) egyik alapvető, már Arisztotelész által is felismert funkcióját, hogy rajtuk keresztül megérthetők, vagy legalábbis megsejthetők a számunkra ismeretlen dolgok, azaz **a trópusok a megismerés hatásos eszközei**.¹⁸

5. A nyelvi képek egy csoportba rendezhetők, és ilyenformán az alakzatoktól világosan elhatárolhatók, mert **egységes jellemzőjük, hogy a beszéd eredeti, elsődleges jelentése mellett egy másik, figurális jelentést nyernek**. Ez a két jelentés: az explicit, vagyis betű szerinti (*secundum litteram*) jelentés, és a rejtett, a szöveg egésze által sugallt jelentés.
6. A ramista gondolkodás lényegében a **jelentésátvitel logikailag megszabott négy módja szerint különíti el a trópusok alaptípusait**, mondván, hogy a jelentésátvitel, mint a trópusot eredményező művelet négyféleképpen mehet végbe. Lehet ok-okozati összefüggés alapján, lényeges-járulékos, rész-egész oppozíciók szerint, illetve hasonlóság vagy analógia is vezethet jelentésátvitelhez. **A trópusok, mint jelentésváltozások ezért négy alaptípusra vezethetők vissza, ezek az alaptípusok a metonímia, a metafora, a synechdoche és az irónia**.¹⁹
7. Ragaszkodva a négy alapvető trópushoz, a korábbi elméletírók által önálló formációként kezelt képleteket Ramée és munkatársai nem is veszik fel önálló címszóként, hanem a négy nagy fejezetben belül tárgyalják, mintegy alkategóriaként. Véleményük szerint **az összes többi, korábban autonóm formációként felvett nyelvi kép felfogható a négy alapvető trópus változataként**.
8. Ramée a cicerói alakzatelmélet bírálatában kifejti, hogy **a trópusok egyik legfontosabb tulajdonsága, hogy egyetlen szóra terjednek ki**.²⁰Ez a tulajdonság kizárja a trópusok halmazából a szónál nagyobb egységekben, szófüzésekben végbement jelentésváltozásokat. Ez utóbbiak már szükségszerűen alakzatoknak fognak minősülni Így már maga Cicero is következetlen, mikor a halmozott metaforát felveszi a trópusok közé.²¹Ez a fogalmi következetlenség azonban rávilágít arra a tényre, hogy a trópusok és a gondolatalakzatok osztályának elkülönítése mennyire problematikus, illetve, hogy az adott rendszeralkotó nyelvi- retorikai kompetenciájának

---

¹⁷ Tropus est elocutio, qua verbum a nativa significatione in aliam mutatur [...] et certe tropum neccessitas genuit, inopia coacta et angustis: post autem delectatio iucunditasque celebravit (Talon 1572: 7).

¹⁸ *Topika* 140,9: ἡ μὲν γὰρ μεταφορὰ ποιεῖ πως γνώριμον τὸ σημαί νόμενον διὰ τὴν ὁμοιότητα.

¹⁹ Tropus igitur distribuendus in Metonymiam, Ironiam, Metaphoram, Synechdochen: quia omnis verbi significatio quattuor illis generibus continetur. (Ramée 1547/1581: 65, 1547/1549: 95 és Fouquelin 1555/1990: 323)

²⁰ tropi autem in singulis verbis partitione prima locantur (Ramée 1547/1549: 95)

²¹ Metaphoram in conjunctis verbis esse ais; nam Metonymia, Synechdoche, Ironia, in singulis verbis versantur. (Ramée 1547/1581: 66)

függvényében kerül be egy adott formáció egyszer a trópusok, másszor pedig a gondolatalakzatok közé.²²

9. **A trópusoktól a nem-trópusnak minősülő retorikai jelenségek az elvégzett művelet hatókörének sugarában különböznek.** Mint már Cicero is észrevette,²³ a trópus esetében a változás csak egyetlen szót érint, azonban az alakzat esetében már szintagmákat és szófüzéseket. Ramée ennek megfelelően különböztette meg a trópusokat és figurákat.²⁴ Talon, hasonlóan mesteréhez, a szófüzésekre is kiterjedő jelentésváltozásokat már alakzatként értelmezte.²⁵ Ramée és társai ezzel a definícióval a quintilianusi gondolat-trópusokat már az alakzatokhoz sorolják át.
10. A ramisták nemcsak a hatókör terjedelme szerint osztályozták a trópusokat. Megkülönböztettek egyszerű és társított formációkat, mert mint Fouquelin is megjegyzi, esetenként **az egyik trópus magában foglalhat, mintegy eredményezhet egy másik nyelvi képet.**²⁶ Bár minden trópus egy-egy külön művelet, ezek **a műveletek egymással kombinálhatók,** amelynek révén összetett nyelvi kép jön létre.²⁷
11. A trópusok **lehetnek egyszerűek** (*singulares*) **és összetettek,** másképpen szólva halmazozottak (*continuat* et *coniuncti*) ez utóbbiak kiváltképp fokozzák a szöveg díszítettségét. Az összetett trópusok már tulajdonképpen szófüzések, azaz a szónál nagyobb nyelvi egységek, amely ellentmond a hatókör szerinti trópus-definíciónak, amelynek értelmében a trópusok egy szónyi terjedelmű, jelentésváltozással létrejövő retorikai jelenségek. Az összetett trópusok halmazának egyik legjellegzetesebb eleme az allegória, amelyet egyes szerzők halmazozott metaforának, mások pedig gondolatalakzatnak tekintenek, de hasonlóképpen nem sikerül egyértelműen meghatározni az allegóriával rokon formációk és az irónia hovatartozását. **Az összetett trópusok** a meghatározás értelmében – ha a ramisták által használt latin elnevezésekből indulunk ki – **kétféleképpen jöhetnek létre: egyrészt a művelet hatókörének kiterjesztésével** (*tropi continuati* / *trope perpétuel*), **másrészt a művelet többszöri ismétlésével** (*tropi coniuncti* / *tropes multipliés*).

---

²² A kognitív tudományok már figyelembe veszik azt a tényt, hogy a fogalmak elhatárolása, a kategorizáció nem lehet egyértelmű, a lényegesnek minősülő tulajdonságok megragadása sem szükségszerűen elégséges ahhoz, hogy egy-egy jelenséget egyértelműen besorolhassunk egy adott osztályba, tehát nem törvényszerű, hogy egy nyelvi képlet kizárólag csak egy csoporthoz tartozhat. Ez a bizonytalanság okozza azt is, hogy egy-egy problematikus formáció egy másik olvasatban átkerülhet másik kategóriába. A trópusok vizsgálata felfedi, hogy egy-egy jelenség egyszerre több trópus jellegzetességeit is magában foglalja, ezért a rendszerképzés valamilyen mértékben mindig önkényes, attól függ, hogy a rendszeralkotó az adott nyelvi formációnak mely tulajdonságát tekinti dominánsnak.

²³ *De oratore* III, 37, 11

²⁴ Tropus igitur definiendus erat elocutio, qua verbi significatio a proprio loco in alium mutatur [...] elocutio in coniunctis verbis qua mutatur habitus orationis figura definienda fuerat (Ramée 1547/1581: 66)

²⁵ Figura est elocutio, qua orationis habitus a recta et simplici consuetudine mutatur: ut enim tropus est singularum vocum: sic figura conjunctarum est: utque vocum alia est propria, alia modificata: sic orationum, alia est recta, alia figurata [...] figura igitur est dictionis aut sententiae (Talon 1572: 29)

²⁶ quelque fois un Trope est engendré de l'autre (Fouquelin 1555/1990: 345)

²⁷ Toutes lesquelles sortes et manières de Tropes, sont bien souvent plus distinctes par raison, que par la nature des choses, vu que souvent en un même mot, plusieurs Tropes de diverses sortes s'entrecroisent (ibid.)

12. A trópusokat a ramisták egységesen a következő sorrendben mutatják be: metonímia, irónia, metafora és synecdoche. A sorrend, mint Fouquelin előrebocsátja, önkényesnek tűnhet annak fényében, hogy a metafora a legfontosabb, legszemléletesebb trópus, az irónia a maga sajátos fanyarságával a második, a metonímia a harmadik, a synecdoche pedig a legkevésbé gyönyörködtető, ezért szorul az utolsó helyre: *Mais si quelqu'un veut considérer la singularité et excellence des Tropes les uns avec les autres, la Métaphore pour la splendeur de sa signification tiendra le premier rang: Ironie le second, laquelle point de son amertume: la Métonymie le troisième: Synecdoque le dernier, laquelle non tant pour plaisir, que pour nécessité semble avoir été premièrement trouvée* (1555/1990: 346). A beszédben való előfordulásuk szerint azonban másféle sorrendiséget lehetne megállapítani: *Mais si nous avons égard à l'usage, Synecdoque aura le premier lieu, Métonymie le second, Métaphore le troisième, Ironie le quatrième, comme plus rare et inférieure que tous les autres.*

Retorikai-stilisztikai tárgyú, az értekezés témaköréhez kapcsolódó megjelent publikációim:

- Marc Fumaroli: L'histoire de la rhétorique dans l'Europe moderne (könyvismertetés) in: *Debreceni Szemle* IX. 2001/június p. 308-310
- Job Kunstetter's Revolt. In: *Argumentum* 2005/1 p. 1-15
- Kunstetter Jób lázadása. Egy modern parabola olvasatai in: *Magyar Zsidó Szemle*, 2005/2, p. 211-233
- Egy allegória alakváltozatai. Ronsard LV. Szonettje. in: *Argumentum* 2007/3 p. 85-103
- A hyperbola a XVI. századi francia ramista retorikában. in: *Argumentum* 2008/4 p. 51-63
- Francia reneszánsz retorikák a katarézisről. in: *Argumentum* 2008/4 p. 64-73
- A trópusok és alakzatok szétválasztása a klasszikus hagyományban. in: *Argumentum* 2008/4 p. 74-88

Megjelenés előtt:

- Les métamorphoses d'une allégorie: du collectif à l'individuel. in: *Acta Classica Debreceniensis* 2008 (szerkesztés alatt, terjedelme 12 oldal)